

“DEDE GORGUD KİTABI” DİLİNİN İKİ SİNTAKTİK HÜSUSİYYETİ HAGGINDA*

TOFIG İSMAIL OĞLI HACIYEV

“Dede Gorgud kitabı” başqa dil hüsusiyyetleri ile yanaşı, hem de kamil sintaksisi ile seciyyevidir. İfade terzinin elastikliyi ve dürüstlüyü, anlaşmanın tezliyi ve inceliyi sintaksisin seciyyesi ile şertlenir. Dastanımızın dilinin sevgi sehnelerindeki zerifliyi, döyüş tesvirlerindeki ezemeti, aile-meişet, ictimai hayat haggında mühakimelerindeki müdrikliyi, dialoglarındaki hazırcavablıq ve lakonikliyi, yerinde yumoru, yerinde neşteri... hamısı yetkin sintaksisin behresidir. “Dede Gorgud” dili bütün terefleri-leksikonu, teşbehleri, frazeologiyası... ile birlikde hem de sintaksisinin müasirliyi, müasir Azərbaycan diline uyğunluğu ile heyranedicidir/bu müasirliyi gavramag üçün onun dilinin onunla yaşd olan her hansı Avropa dastanının dili ile, o dastanı yaratmış halgın bugünkü diline uyğunluq derecesi ile mügayise etmek kifayettir/. Bu müasirlik ilk bahışda “Dede Gorgud” dilinin cavanlığına delalet edir- demeli, bize yahın dövürün mehsuludur ki, bugünkü dilimize bu derece yahındır. Ancag bele bir ümumdil ganunu da var: her hansı dilin guruluşu müeyyenleşenden, formalaşandan sonra yüzillikler onda az deyişiklikler edir, keyfiyyet yoh, mehz kemiyet deyişmeleri baş verir. Biz müasir Azərbaycan dilinin esas lüget fondunu, morfoloji ve sintaktik guruluşlarını hele XIII esrde İ. Hesenoglunun dilinde berkimiş görürük. Demeli, “Dede Gorgud” dilinin cavanlığı gec yarandığının yoh, guruluşu gedimde formalaşmış bir dilde yaranmağın verdiyi rengdir.

Bize XV yüzillikde yazıya alınmış halında çatan “Dede Gorgud kitabı”nın dili, o sıradan sintaksisi neinki XV esrin, daha geniş mesafede - bir esr evvel ve bir esr sonra, - XIV-XVI yüzilliklerin dil kontekstine düşmür. Bunu leksik-frazeoloji materiala yanaşı, intonasiya sintaksisi de tesdigleyir. Türkiyede ve Azerbaycanda “Dede Gorgud” dili ile bağı aparılmış statistik tehliller gösterir ki, burada ereb-fars sözlürinin nisbeti XIV-XVI esre aid herhansı dil abidesindekinden, hüsusiye istenilen nesr nümunesinin dilindekinden döne-döne azdır. Ve hesab olunur ki, olanlarının da ekseriyyeti mehz XV esrdeki yazıya alma zamanı müasirleşdirme adına edilmişdir. Nezere almalıyık ki, bu leksik elaveler kemiyet faktıdır, bunu etmek mümkün idi ve edilmişdir. Belelikle, dastanımızın sintaksisi XIV-XVI esrlere aid nesr abidelerinin heç birinin dilinde olmadığı geder temiz türkcedir. Bunu intonasiya sintaksisinin timsalında başqa abidelerle mügayisede nezerden keçirek.

* Kiril harflerinden Latin harflerine Hayati Develi tarafından aktarılmıştır. Rusça neşri için bk. “O dvuh sintaksiçeskih osobennostyah yazıka “Kitabı Dede Korkut”, *Sovyetskaya Türkologiya*, 1989/5, s. 50-60.

Niye mehz intonasiya sintaksisini götürürük? Çünkü intonasiya nefesdir; antropoloji kuruluşla dikte olunan akustik tezahürden tutmuş artikulyasiya-tembr boyalarına geder en koloritli etnik-millî elametler bu nefesde eks olunur. İntonasiya sintaksisi ananın övladına laylasından yadigar galan ve grammatik kuruluşu hopan me'nevi kristaldır. Dilin funksional imkanları artdığıça, fealiyyet daireleri böyüdükçe bu intonasiya getgede dolgunlaşır, hetta ecnebi hopmalar hesabına zenginleşir. Bu ecnebi intonasyon müdahileler oraya geder megbuldur ki, etnik-millî kökü, ilkin intonasiya-nefes başlangıcını zedelemesin-dilin korlanması için heç ne nefes müdahilesi geder zererli deyil. "Dede Gorgud kitabı" nın intonasiya sintaksisi iliyinecen bakiredir. Bele saf türkce intonasiya XV esr Azerbaycan / hemçinin başga türkcelerin / nesr sintaksisinde yoh idi. Azerbaycanda dövlət dili kimi, elmi ve bedii yaradıcılığ sahelerinin dili kimi nece esrden beri fealiyyet gösteren ereb - fars dilleri Azerbaycan yazılı diline nüfuz etmişdi - ereb - fars dillerinde ders almış Azerbaycan ziyalıları hemin ecnebi intonasiyanı uşahlığdan tehsil prosesinde edebi dil faktı kimi menimsemişdiler.

Nesrde ereb ve fars dilinden tercüme edilmesinden asılı olarak ereb ve ya fars intonasiyası özünü büruze verir. Ancag fars sintaktik intonasiyası daha kütleli şekil almışdı. Cenubi Azerbaycanda fars dili ehatesi, hemçinin azerbaycanlıların tehsil aldığı farsdilli medreselerin kütleliliyi bu işde az rol oynamırdı. Faktı misallarla eyanileşdirek:

"Güneş kim Gövs bürcünde idi, bundan sayıcek yedinci bürcünde Gemerdür kim, Cevzadur kim, ol vegtin Gemer Cevza bürcünde imiş" / "İhtiyarati - gevaidi - külliyye", XV. esr /;

"Her yerde ki, mehabbet binasını goyubdur, asari- mehnetden bir gapu ana açupdurlar ve her meydanda ki, dostlığ alemi durğuzubdurlar, belalar goşunu ana mülâzim eyleyibdürler. Her kim, hegg-teala anı sever, anı belalara mübtela eyler ve mehnetlere giriftar eder ve ..." / "Şühedaname", XVI esrin evveli/;

"Emma be'd, belelikle, ulumi-diniyye ve ehkami-şeriyet ereb lügeti üzerine varid olmuşdur, bes bu ecelden lügetini te'lim etmek ve tealüm edinmek ibadet olmuş ehmm-mühimmetindendür, anun üçün bu kemineyi-kemter bu kitabı sihah cövherinden ve Muhtar Sihahdan istihrac etdi ve türkiyle te'bir etdi" / "Tercümen-es-sihah", XVI esrin birinci yarısı/.

Getirilen misalların intonasiyasını dinledikten sonra "Dede Gorgud kitabı"nın nefesine gulag verek:

"Dirse han dişi ehlinün sözile ulu toyeledi, hacet diledi. Atdan ayğır, deveden buğra, goyundan goç gırdırdı. İç Oğuz, Taş Oğuz begleri üstüne yağnag etdi. Ac görse toyurdu, yalın görse tonatdı. Borçluyı borcından gurtardı. Depe gibi et yığdı. Göl gibi gımız sağdırdı. El götürdiler,

hacet dilediler. Bir ağzı dualının algısıyla allah-taala bir eyal verdi. Hatuni hamile oldu. Bir neçe müddetden sonra bir oğlan toğurdu” /“Dirse han oğlu Buğaç han boyı”/;

“Demir gapu Dervenddeki demür gapuyı gapub alan, altmış tutam ala gönderimün ucında er böğürden, Gazan gibi pehlvanı bir savaşıda üçkerre atından yıgan Gıyan Selcug oğlu Delü Tondar çapar yetdi: “Çalgılıcın, agam Gazan, yetdim” - dedi.

Anun ardınca görelim kimleryetdi...

Oğuz beğleri ile Tondar soğa depdi. Cilasun yigitler ile Garabudag sola depdi. Gazan kendü dopa depdi. Tekür ile Şökli Melike hevale oldu. Böğirdübeni atdan yere saldı. Alca ganın yer üzerine dökdi. Sağ terefde Gara Tüken Melike Tondar garşı geldi. Gılığladı, yere saldı. Sol terefde Bugacıg Melike Garabudag garşı geldi. Sancubanı yere çaldı” /“Gazan beg oğlu Uruz beğın tutsag olduğu boyı”/.

“Dede Gorgud kitabı”nın dilinden getirilmiş bu parçada / galan hisselerde de veziyyet bu nisbetdedir/ türkçe leksikon bütövlükde XV. esr. Azerbaycan diline uygundur. Bu, deyildiği kimi, Azerbaycan dili esas lüget fondunun teşekkülünün gedimliyi ile bağlıdır. Ancag ele leksik-frazeoloji nümuneleri de var ki, artıg XV. esr üçün pasivdir, arhaizm derecesinde görünür; onların müasir dildeki mügabilleri ise işlekdir. Meselen, *üstüne yağnag etmek* mügabilinde “etrafinı toplamag” ve elece de *gapub alan* yerine “zebt eden”, yahud sadece “alan”, /er/ böğürden evezine “çığırdan”, *çapar / yetmek / garşısında* “celd” /yetmek/, *dopa depmek* megamında “merkeze, ortaya çummag”, *alca ganın yer üzerine dökdi* yerinde “al ganın yere tökdü” ve ya sadece “al ganın tökdü” /aslında “yer üzeri” forması alliterasiyanın galiğidir - esli yer yüzeri / XV esr dili üçün daha seciyyevidir. Erebfars menşeli leksikon, evvelen, cüz’idir / hetta XV-XVI esrlerdeki halg şe’rimizin dilinde olduğundan da azdır, ikinci terefden, bunlar azerbaycanlıların bugünkü canlı danışığında ve edebi dilinde mövcuttur; *hacet /dilemek/, ağzı dualı, eyan, allah-taala, hamile /olmag /, müddet, hevale /olmag/*. Müasir Azerbaycan dilinde sabitleşmiş erebfars lügetinin hamısı XIII-XVI esrlerin yazılı abidelerinde işlenmiştir. Bir halda ki, “Dede Gorgud kitabı”ndaki alınma /erebfars menşeli/ sözler müasir canlı dilimizde galır, bu, bir daha tesdigleyir ki, müasir Azerbaycan dilinin esas lüget fondu hemin dövrde mövcud olmuşdur ve dastanı XV esrde yazıya alarken işleyen, müasirleşdiren şehs ecnebi materialın canlı ünsiyyete girmiş gisminden istifade etmiştir. Bu, dastanların dil poetikasına münasibdir - dastanın / ve ümumiyyetle, halg yaradıcılığının başga nümunelerinin/ dili hemişe canlı dilde sesleşmelidir. Tebii ki, bütün dövrlerde canlı danışıg edebi dilden fergli olarak ecnebi materialı güçlü süzgeçden geçirib, yüzden-minden birini gebul edir. Ve XV esrde “Dede Gorgud” dastanını “Kitab” adı ile yazıya alan şehs hemin prinsipi gözlemiş, XV esrde azerbaycanlıların canlı ünsiyyetinde vetendaşlaşmış erebfars sözlerine müeyyen geder yer vermiştir. Ancag hemin şehs sintaksise, o sıradan intonasiya sintaksisine deymemiştir ve ya deye bilmemiştir. Getirilmiş misallarla mügayisede dastanımızın cümleleri saf milliliyi ile seçilir: cümlelerin danışığımızdaki, gündelik

ünsiyyetimizdeki yığcamlığı, bağlayıcı vasitelerin milliye onun üstünden ecnebi rüzgar esmediyinin şahididir. Hem de bu sintaksis nefes temizliyini tekce bedii nitg üçün seciyyevi olan cümle gısalığı ile sahlamır, iri hecimli cümleler de var ve onlarda da beledir. “Gazan beg oğlu Uruz beğın tutsag olduğu boyu”ndan getirilen nümunedeki cümlelere digget yetirin - burada döyüş prosesinin tesvirinde halis herbi-elmi üslubun dili görünür. Bu iri hecimli elmi üslub faktoru ve cümlelerde fe’li sifet-terkibleri ile yaradılan hemcins,sadalama avazı fe’li bağlama terkibleri ile müeyyenleşen mikro-sintaktik vahidlerin verdiyi telaffuz dalgaları milli, türkce intonasiya atmosferinin tezahürüdür, mügayise üçün getirilmiş nümunelerin heç birinde bu intonasiya bu şekilde bütöv fon kimi çıhiş etmir, epizodik görünür,ecnebi intonasiyalarla gırıla-gırıla, müeyyen fasilelerle meydana çihır.

Bele fikir söylene biler ki, mügayise örneklerinin hamısı tercüme faktlarıdır. Ancag her ne olur olsun bu, XV esr türkçe yazılı edebi dilin faktıdır. Eger orijinal istenilirse, bu da Füzulinin “Dibaçe”sinden bir örnek: “İlahi! Bu mehebbetnameyi-nami ve bu ferzendi-dilbendi-kirami ki, zadeyi teb’i-füsunsaz ve neticeyi-idraki-sehrperdazımdır, emtieyi-izzü niyaz ve bedrigeyi-suzü güdaz birle ezimeti-gürbet etdi ve cevahiri-me’ni verib egmişeyi tehsil almağa fezayi-aleme mehmili-ticaret yetirdi, nete kim...” /Eserleri. I c. Bakı, 1958, s. 46/ - Hele burada ecnebi sintaktik intonasiyaya geliz lüğet ağırlığı da goşulmuşdur, işare evezliyinden, fe’lden, kömekçi nitg hissesinden başga leksika adına milli heç ne yohdur, / Bir ce hete diggati yöneldirem ki, sonralar, meselen, XIX-XX esrlerde rus-Avropa dillerinden edilen tercümeler milli intonasiyamızın, canlı ana dili formasının yazılı-edebi dilimizde vetendaşlamasında az rol oynamadı -tercümecci-senetkarlar eserlerin eslindeki milli intonasiyaya ekvivalent olarak canlı Azerbaycan danışığındaki, halg yaradıcılığımızın dilindeki saf ana dili nefesini edebi-normativ seviyyeye getirirdiler/.

“Dede Gorgud kitabı”ndakına garşı duran ecnebi sintaktik intonasiya, göründüyü kimi, XIII-XVI esrlerin edebi-yazılı nesrinde normativ mahiyyet gazanmışdı. “Kitab”ın intonasiya sintaksisi hemin normadan kenarda galır. Edebi dilin her bir normativ faktının, tebi ki,müeyyen en’enesi yaranır. Nesr dilindeki ecnebi sintaktik intonasiya norması da Azerbaycan yazılı edebi dilinin tarihinde uzun zaman davam etti. “Dede Gorgud kitabı”nın intonasiya en’enesi ise hemin müddetde halg şe’ri janrlarının sintaksisi heç zaman ecnebi sintaktik te’sire me’ruz galmamışdır/.

Ecnebi sintaktik intonasiyanın tesiri yazılı nesrde o derece ganunileşir ve kütleleşir ki, hetta orta esrlerde yazıya alınan halg dastanının diline de nüfuz edir. Meselen “Şehriyar ve Senuber” Azerbaycan dastanının XVIII esrde “Şehriyar” adı ile yazıya alınmış nüshesine bahag. Dastanın yazılı improviziyasında şe’r örnekleri öz milli intonasiyasını eynen sahlayır. Ancag yazıya alan katib-müellif “edebileşdirmе”, yazılı edebi nitge uygunlaşdırma üçün onun sintaktik intonasiyasına müdahile edir -dastanların dili üçün seciyyevi olan halg danışıg sintaksisini ecnebi intonasiya te’sirli yazılı nesr mecrasına salır. Bir nümune: “Sizden tevegge budur ki, cümle siz onun ile müsahibet edesüz ki, onun hatirine gübari-küdüret yetişmeye ve hemişe sizin söhbetü müsahibetiniz ile hoşhal ve hürrem olup ve baisi-me’rifet ve ademiyyet ola”. Bu küçük parçanın

dilindeki ecnebi lüğət bolluğu, fars izafetleri / *gübari-küdüret, bais-me’rifet, söhbetü müsahibet* / ereb morfolojiyası / *müsahibet, ademiyet* /, “ve”lerin tezliyi onu halg dastanının dilinden daha çoh klassik yazılı nesr nümunesine ohşayır. Bu faktlar ve söz birleşmelerinin elagelenme sistemi onun intonasiyasın halg dastanının diline mehsus intonasiya keyfiyyetinden tecrid edilir. Bu dil lügetine, morfolojiyasına ve sintaksisine / o sıradan ve birinci növbede intonasiya sintaksisine / göre “Şehriyar”ın bilavasite yazıya alındığı dövrün mehsulu olan “Dozdü gazi” hekayesinin nesr normativinden ne ile ferglenir:

“Gazi heşminden sehere degin uyumadı. Subh olcag galhdı, mehke-meye geldi. Ve ol oğru sabahdan durub gırh arşın dülbendü başına sarıyıp, sageri çekmeni geyüb ve daran parçeyi-misri ile libaslandı ve badi-serser kimi merkebi mindi ve kitab dehi eline aldı, gazi eşiyine geldi, içeri girdi”-

Hele bu her cehetden, ister leksik ve ister grammatik bahımdan daha çoh azerbaycancadır. Bütün bu mügayiseler gösterir ki; 1/ “Dede Gorgud kitabı”nın sintaksisi ereb-fars dillerinin Azerbaycanda devlet dili olmasından, Azerbaycan yazılı diline te’sir göstermesinden gabagkı dövrlerin mehsuludur; 2/ “Kitab”ın intonasiya sintaksisinin temiz türkçeliyi ve bu cehetden XIII-XVIII esrlerin yazılı nesr kontekstine düşmemesi onun XV esrde yazıya ilk defa alınmağına delalet edir. “Kitab” görünür, daha gedim nüsheden köçürölmüşdür.

“Dede Gorgud kitabı”nın sintaksisi ile bağı başga bir cehet. Dastanın sintaktik vahidlerinin - söz birleşmeleri ve cümlelerinin leksik sistemi gösterir ki, bu, yaradılışında nesr sintaksisi olmayıb; ilkin poetik formaların sonrakı şekil deyiştirmeleri neticesinde geldikçe zeman katiblerin - yazıya alanların eli ile onda az çoh nesrleşdirme işi aparmışdır. Bununla bele deyişme emeliyyatları dastanın dilini ilkin poetik mahiyetden “temizleye” bilmemişdir, başlangıcında onun şe’r dili olmasına delalet eden çohlu faktorlar galmışdır. Elbette, “Kitab”ın mühtelif naşirlerinin şe’r kimi düzdükleri parçaları nezerde tutmurug. Herçend hemin parçalar her yerde ve bütün detalları ile bugünkü türk şe’ri anlayışının bütün teleblerine cavab vermir. Bu parçalarda şe’rlik faktoru kimi gah alliterasiya, gah gafiye, gah sadece heca sayı, gah da bunların her üçünün bütövlüyü şe’r tezahürü kimi alınır. Biz de hemin naşirlerin işine goşulurug ve hesab edirik ki, bu elamet sinkretikliyi gedim türk şe’ri prinsiplerinin galıg tezahürleridir. Elave olarak deyirik ki, dastanın nesr kimi verilen hisseleri de şe’rle ve ya şe’r teleblerini ödeyen gisimlerle doludur. Sintaktik vahidlerin düzölüşünde, prosodik teşkilinde gedim şe’r arhitektonikası özünü österir. Söz birleşmeleri ve cümlelerde alliterasiya / söz evvelinin ahengi /, gafiye / söz sonunun ahengi ve sintaktik paralelizm / ritm simmetriyası / geniş yer tutur. Bu elametler hemin faktorlardır ki, “Kitab” naşirlerinin şe’r kimi düzdüyü hisseler mehaz onlarla seciyyelenir. Sintagma-tik tezahürlerin hamısı ritmik teneffüsle müşaiyet olunur. Naşirlerin nesr kimi verdiyi hisselerden fikrimizi esaslandıran bir neçe örneyin üstüne dayanag.

I/ Bu halları gördüğünde Gazanın Gara gıyma gözleri gan-yaş toldu. Gan tamarları gaynadı. Gara bağı sarsıldı. Gonur atını önçeledi: Kafer keçdiği yola düşdi, getdi/" Salur Gazanın evi yağmalandığı boy"

Bu, nesr sintaksisi kimi bir abzasdır. Ancag cümlelerdeki sözlerin fonetik başlangıcı, söz evvelinin sistemli harmoniyası nesr diline mehsus keyfiyyet deyil. Eğer biz burada alliterasiyanı görmürükse, bes onda alliterasiya şe'ri nece olur? Dastanda mühtelif naşirlerin alliterasiya şe'ri kimi verdiyi parçaların prinsipi üzre bu da şe'rdir:

Bu halları gördüğünde
Gazanın gara gıyma gözleri
Gan-yaş toldı.
Gan tamarları gaynadı,
Gonur atını öneledi.
Kafer keçdiki yola düşdi,
Getdi.

Halis şe'rdir. İlk misrada alliterasiya yohdur. Ancag iki ritmik hisseden /4x2/ ibaret 8 hecalı bir misradır. Yeddi ve sekkizinci misralarda gözlenen g [g] yerine k/g gelir. Ancag evvelen, bunların özünde k/g alliterasiyası var: kafer-keçdigi/keçdigi-getdi/getdi; ikincisi, mühtelif türk dillerinde ve ya bir türk dilinin tarihinin mühtelif merhalelerinde g-k [g-k], k-g ses uygunlukları olmuştur/ bunuda unutmag olmaz ki, "kafer" sözü alınma olduğundan, şübhesiz, hansı gedim türk sözünü ise evez etmiştir/. Şe're aid başga ceheet: psiholoji gerginlik, dramatism misra-cümleden misra-cümleye artır, hetta son cümlelerin heberleri atın çapış ritmini verir, "getdi" söz-misrası uzaglaşan atın son ayag sesinin assosiasiyasını yaradır. Düzdür, be'zi sintaktik nümunelerde alliterasiya nisbeten zeifleyir, seyrekleşir, ancag her halda o, deyilişde gulagla duyulur, ohunuşda gözle görünür:

Haman dem at saldı. Yel gibi yetdi, yelem gibi yap'ışdı. Kaferin çiğni-ne bir gılıç urdu. Geyimini-keçimini toğradı. Altı barmag derinliğı zehm irişdirdi. Gara ganı şorladı. Gara sağrı sogmanı tolu gan oldi. Gara başı bunaldı, bunlu oldi. Haman döndi. Gel'eye kaçdı. Yeğnek ardından yetdi. Hasar gapusına girmişken gara polat üz gılıcı ensesine eyle çaldı kim, başı top gibi yere düşdi / "Gazılığ Goca oğlı Yeğnek boyu"/

— Elbette, alliterasiya sistem halinde deyil, ancag var: yel gibi yetdi, yelem gibi yapışdı; Yeğnek yetdi; gara ganı şorladı, gara sogmanı gan oldu, gara başı bunaldı, gel'eye kaçtı, gara gılıç/hele söz içindeki sesler de şe'r ritmine hidmet gösterir: gara sağrı sogma silsilesinde g, "başı yere düşdi" birleşmesinde ş ve s./. Bu alliterasiya sisteminin seyrekleştirilmesi sonraki nesrleşdirme işinden gelir. Verdiyimiz örneklerde Drezden ve Vatikan katiblerinin fergine digget edek: birinci misalda Drezdendeki "gara bağı sarsıldı" misrasından sonra Vatikan nüshesinde *Yüregi oynadı* misrası artırılır.

Elave evvelki misraya mentigce çoh güçlü bağlıdır, ancag alliterasiya prensipi pozulmuşdur. Yahud ikinci misalda *Gara ganı şorladı* cümle-misrasında Vatikan *goynu doladı* sözlerini artırır-alliterasiya ölçüsü sahlınır. Demeli, köçürenler mühtelif seviyyede artırma eksiltmeler edirlir.

2/ İragından-yagınından gelişdiler. Gizlü yaga tutuban iyleşdiler. Tatlu damağ verüben soruşdular. Ağ-boz atlar, binüben yortuşdular. Beg babası yanına irişdüler/ “Ganlı Goca oğlu Ganturalı boyu”, s. 200/

-Evvelen, cümlelerin sonu gafiyedir: geliş, iyleş, soruş, yortuş, iriş/ Hetta 3-cü, 4-cü haberler galın saitlelerdir, 5-ci ise 1-ci ve 2-ci kimi ince saitle gelir/. Bu ise misra demektir; cümle-misranın her birinde ilk ve son tektler 4 hecalıdır: iragından... gelişdiler, güzlü yaga... iyleşdiler ve s. Aralıgdaki sözler gah dört/ yağınından/, gah üç /verüben/ hecalıdır. Bu halda ilk misra örnek olmalıdır - sözlerin morfoloji gelibi uygundur: *irag-in-dan*, *yagin-in-dan*. Demeli, deyişiklik sonrakılarda gelib. Me'lumdur ki, türkcelerin tarihinde ve bilavasite “Kitab”ın özünde *-iban* fe’li bağlaması hem de *-ibanı* şeklinde işlenir. Nehayet, sonuncu mısra mensubiyet şekilçisi olmuş“ki”, sazla ohunuşda ozan onu ikinci tektin üstünde demişdir. Belelikle, her mısrası 4 hecalı 3 tekten ibaret şe’r:

İragından-/yagınından/gelişdiler,
Gizlü yaga/tutubanı/iyleşdiler,
Tatlu damağ/verübeni/soruşdular,
Ağ-boz atlar/binübeni/yortuşdular,
Beg babası/nun yanına/irişdüler.

Deyek ki, hemin misalın ardınca gelen bu parçada ilk bahuşda şe’rlik heç görünmür:

Babası oğlancığın gördi. Allaha şükürler eyledi. Oğlile gelinile Ganlı Goca Oğuza girdi.

-Evvelen, gafiye: gördi - girdi. *Oğlile* ve *gelinile* sözlerini bütöv grammatik formasında desen / oğlu ile, gelini ile/ 9 hecalı 4 mısra alınar..

Yahud yine:

Gamğan oğlu han Bayındır yerinden turmuşdı. Gara yerün üzerine ağban evün dikmişdi. Ala seyvan gök yüzine aşanmışdı. Bin yerde ipek halçası döşenmişdi. İç oğuz beğleri söhbetine derilmişdi. Yeme-içme idi/ “Gazılığ Goca oğlu Yeğnek boyu” s. 202/.

-Gedim ozan üçün mısradaki sözlerin hecmi yoh, hecaların sayı esas olmuşdur. Ozan dastanı daima musigi müşaiyeti ile dediyinden sözleri yoh, hecaları gruplaşdır-

mışdır/ gedim heca şe'rini müasir heca şe'rinin eyni kimi almag tarihiliye müğayir olardı/. Gorgud şe'rinde ritm cümlelerin/ misranın/ evvelinde ve ya sonunda, yahud ya evvelinde, ya sonunda daha güçlü olur- hemin megamda söz bölgüsü ile heca grupu üst-üste düşür. Bunu nezere alanda misra-cümlelerin ilk ve son sözlerine digget verib, üstünlük teşkil eden ritmleyici tekti götürmek gerekdir. Bu misalda cümle evveli tekt 4 hecalı vahid alınır / *Gamğan oğlu: gara yerün, ala seyvan* ve s./. Cümle ahır/ misra-ahır/ tekt kimi yene 4 hecalı vahid müvafiq gelir/ *aşanmışdı, döşenmişdi* - tesadüfi deyil ki, bunlar gafiyeliliyi de sahlamışlar/. Bütün bu deyilenleri nezere alarag şe'ri tehminen bele berpa etmek olar:

Gamğan oğlu / Han Bayındır / öz yeründen¹ / turmuş idi.
 Gara yerün/üzerine/ağban evün/dikmiş idi.
 Ala seyvan/gök yüzine/aşanmışdı.
 Bin yerde i/pek halçası/döşenmişdi.
 İç Oğuz beg/leri söhbe/tine deril/
 Mişdi, yeme-/içme idi.

Be'zen ele elementar pozğuntu olur ki, kor-kor, gör-gör aydın görünür. Atası Gazan beye Uruz deyir:

A beg baba. Devece böyümüşsen, köşekçe ağılun yog. Depece böyümüşsen, tarıca ağılun yog. Hüneri oğul atadan mı görer, öğrenen, yohsa atalar oğuldan mı öğrenen? /“Gazan bey oğlu Uruz Begin tutsag olduğu boy” s. 125.

- Müğayiseye digget vererek: oğul atadan mı, atalar oğuldan mı öğrenen. Birinci halda, *oğul-ata* garşılığında subyekter tekbetek götürülür. İkinci halda tereflerin nisbeti pozulur: *atalar-oğul* . Halbuki olmalı idi: *ata-oğul*. Demeli, köçüren metnin şe'r, ya nesr olmasının fergine varmayıb. Şe'rsiz nesrsiz, bu, adi mentigce de yanlıştır/ hele bu bize çatan iş neçenci köçürenindir? Yegin evvelki köçürenlerde fergler daha az olub/. Metnin lingvo-poetik tehli gösterir ki, *a beg baba* hitab kimi, *hüneri* sözü mentigi vurğu ile şe'rin vezninden kenara çıharılır. Ve hecalar tehminen bele nizamlanır:

A beg baba.
 Devece böyümüşsen,
 Köşekçe ağılun yog,
 Depece böyümüşsen,
 Tarıca ağılun yog.
 Hüneri
 Oğul atadan mı/görer öğrenen- 6 + 5: 11
 Yohsa ata oğul/dan mı öğrenür- 6 + 5: 11

¹ “Öz” atributunun bu hemin megamda tebiiliyine inanmag üçün Dirse hanın soylamasından bu misalla müğayise edin: *Öz gövdenden başını keseyinmi /s.13/*

Misalları “Dede Gorgud kitabı”nın metni geder artırmag olar. Ancag daha bir iki örnekle kifayetlenek. Dastanda bele atalar sözü işlenir: *At ayağı külik, ozan dili çevik olur* /s. 57/. Şeksiz, esli budur - 8 hecalı iki misra:

At ayağı külik olur,
Ozan dili çevik olur.-

-Bunu gafiyeler de teleb edir/ külik-çevik/, dörd dörd ayrılan tektler de.

Yene bunun harası nesrdir: Yumru yumru ağladı, yanığ cigercigünü tağladı /s. 56/ - hele nezere alsag ki, *ağlamag* fe’linin eslinde y var, alliterasiya daha da sıhlaşır. Gafiye de göz gabağında:

Yumru-yumru yağladı,
Yanığ cigercüğini tağladı-

- Maraglıdır ki, gafiye olan yerde misalların heca sayı bir-birini izlemeye bilir. Gafiyesiz yerlerde ise heca ardıcılığı daha möhkemdir; ye’ni şe’rin elametleri kimi alliterasiya, gafiye ve heca ölçüleri küll halında tamamlanmayanda, heç olmasa, biri gözlenir. Yahud bele demek olar: köçürenler “Kitab”ın şe’rini pozarken, hardasa elametlerden birini “unutmuşlar”. Görünür, metnin eslinde alliterasiya ve heca tecrid olunmamış, bir-birini izlemiş, bir-birini müşaiyet etmişdir:

Dirse hanın hatunu gayıtdı, gerü döndi. Gatlanmadı.
Gırg ince gızı boyuna aldı. Bedevi atı binüb oğlancığın isteyü getdi.
Gışda-yazda garı buzı eritmeyen Gazılığ tağına geldi çatdı. Alçagdan
yuca yerlere çapub çıgdı. Bagsa-görse bir derenin içine garğaguzğun
ener-çigar, gonar-galgar.../ “ Dirse han oğlu Buğaç han boyı ”, s. 26/

- Burada gözle görünen alliterasiya var: Dirse-döndi; hanın hatuni; gayıtdı-gatlanmadı-gırg-gızı; yuca yerler; çapub-çıgdı ve s. Ancag bunlar gedim alliterasiyanın gahğıdır. Nezere alag ki, türkçenin gedim dövrlerinde g sesinin artikulyasiya garşılığı çohdur: ğ-k, ğ-q / köylü sözündeki k/, ğ-g, ğ-ğ, ğ-h, ğ-h/ tesadüfi deyil ki, dastanda en çoh alliterasiyaya düşen seslerden biri ğ-dır/. Hemin ölçü ile yanaşanda dastanın yaradılışında metnin evvelindeki alliterasiya bu diapozonda gavranmalıdır: hanın hatunu-gayıtdı-gerü-gatlanmadı-gırg-gızı. Metnde tesvir setleşdikce endişe apogeya yahunlaşdıgca dilde psiholoji veziyyetin harmoniyasını göstermek üçün alliterasiya hecaya güzeşte gedir:

Gışda-yazda / garı-buzı/eritmeyen - 4+4+4-
Gazılığ tağına/geldi çıgdı - 6/?/4

² Nesr dilinde iki ardıcıl cümle aynı heberle/çıgdı/gurtara bilmez. Hetta birincinin bir geder grammatik tarz bildirmesi ve ya *çatdı* sözüne uygun gelmesi *de/geldi çatdı* yerine *geldi çıgdı*/heberin mehz şe’r sintaksisine göre işlenmesine delalet edir.

Alçagdan yu/ca yerlere/çapub çıgdı² - 4+4+4-
 Bagsa-görse/bir derenin/ içine - 4+4+3?/
 Garğa-guzğun/ener-çıgar,/gonar-galgar - 4+4+4-

Son misralardaki dörd heca-dörd heca gruplaşmış bagsa-görse garğa-guzğun ener-çıgar, gonar-galgar sözlerinin ardıcıl düzülüşünde niğaran ananın ürek döyüntüsünün eks-sedasına uygun ritm verilir. Bu, şe'r sintaksisidir. Ritme başga bir örnek daha:

Ağzun gurusun, ana. Dilün çürüsin, ana. /Salur Gazanın evi yağmalandığı boy", s. 53/ - garğış 7 hecalı iki misradır, gafiyesi de var: guru-çürü. Bu öz yerinde. Ancag saitlerin düzülüşüne bahag: birinci mısradada galın, ikincide ince saitler bir-birini izleyir. Eslinde halgda garğış bu gün "dilın gurusun" veya birge "dilın-ağzın gurusun" şeklinde işlenir. Demek, bunlar iki cümle deyil, iki misradır - cümleler şe'r sintaksisinin mehsulu olduğuna göre melodiya üçün seslerin iki cür düzümü nezere alınıb.

Bununla örneklere "yum verelim":

Oğlan böyle degec bildır-bıldır gözünün yaşı revan *oldi*. Boyı uzun, belli ince Burla hatun boynile gulağun *aldı*. Düşdi. Güz alması gibi al ya-nağun tutdi, yırtıdı. Garğu gibi gara saçını yoldı. "Oğul! Oğul!" deyüben zarlıg gıldı. Ağladı. /Yene orada, s. 64

- Cümlelerin sonunda heberlerin gafiyesi göz gabağındadır: *oldi-aldı, tutdi-yırtıdı, yoldı-gıldı*. Zahirin bu bize çatan "Kitab"ın yazıya alındığı dövrde türkcelerin sec'li nesrine benzeyir:

Selam verdim, rüşvet deyildir deyü *almadılar*. Hökm gösterdim, faidesizdir deyü mültefit *olmadılar* Füzuli. "Şikayetname"/.

Ancag bunların kökü mühtelifdir; birincisi vezni, ölçüleri pozulmuş, nesrleşdirilmiş gedim türk şe'rinin galıg-izleridir, ikincisi ereb sec'li nesr poetikasının türkcede tezahürlerinden biridir. "Dede Gorgud kitabı"nda tek-tük sintaktik vahidler var ki, onlarda poetik elametlerin / alliterasiya, gafiye, heca nizamı / kompleksi ve ya ayrı-arı tezahürleri orada eks olunmasın. Yegin ki, bele nümuneler sonraki yazıya alınmalarında, dastanın poetik formaça arhaikleşmesi ile bağı, gedim alliterasiya şe'rinin gereyince derk edilmemesi neticesinde aparılmış nesrleşdirme işinin mehsuludur.

Deyenler var: eğer dastan bütöv şe'rdirse, tehkiye nece gedir? Cavab: Meselen, "Manas"da, yahut orta esrlere aid ve daha sonraki menzum hekayelerimizde tehkiy nece gedirse, ele. Ye'ni hekayet menzum şekilde söylenir/daha sonralar menzum romanlar hemin en'enelerden doğuldu - başga senet sahelerinde olduğu kimi, söz senetinde de insanlar gedim, unutulmuş görünen ecdadlarına gayıdıb/.

Deyenler var: harada ki, bir parçanı çıhdın,metnin ardıcılığı pozulmadı,hemin parça şe'rdir. Cavab: bu,müasir dastan poetikasından çıhiş etmektir; meselen, "Koroğlu"da , "Eslı ve Kerem" de olduğu kimi. Doğrudan da, onlarda şe'r süjeti ireli

aparmır, konkret hadisenin tesvirinde ancak emosiya elave edir. “Dede Gorgud kitabı”nda süjeti davam etdirmeyen şe’rler çok azdır. Mühtelif naşirlerin şe’r kimi verdiyi parçalarda süjet ekseren davam etdirilir; şe’r olmasına heç kesin şübhe etmediyi soylamalarda mükalimeler gedir, yuhu danışılır and içilir, ehd-peyman bağlanılır ve s.

“Dede Gorgud kitabı”nın bütövlükde şe’r olması orada da görünür ki, şe’r kimi verilen parçalar mühtelif naşirlerde üst üste düşmür/meselen, H. Araslı, O. Şaig, M. Ergin, F. Zeynalovla S. Elizade neşirlerini mügayise edin/. Bu o demektir ki, hansı metn parçasındasa biri şe’ri duyub, diğeri yoh. Ye’ni bu şe’r arhaikdir, onu here bir cür gavramagda serbestdir. Naşirlerin hamısında esasen, şe’r kimi e’tibar olunan soylama adı ile geden hisselerdir. Heğigeten bu soylamalar müasir dastanlardaki şe’rle deyimlere, “sözle deyilmişlerin sazla deyilmesine” ekvivalentdir. Yegin ki, Gorgudun dastanı evvelden-ahıra sazla deyilib. Bizce,dastanın tehkiye-nezm hissəsi sakit, bem, soylama-nezm hisseleri ise coşgun, zil melodiyalarla işlenmişdir; soylamalarda tehminen bugünkü mahnı-şargı avazı olmuş; galan yerler-tehkiye-nezm hisseleri melodiyanın müşayieti ile avazsız söylenmişdir.Sonralar ağızda yaşadılmaması, meclislerde deyilmemesi, halgda yayılmaması da dastanımızın forması ile bağlıdır; bu adi dastan deyil, şe’rdir, orta esrlerden her aşığı-ozan onu ifa ede bilmeyib-formaca arhaikleşdiyi kimi, dastanın ifacılığ verdişi de unudulub.

Söylediyimiz ikinci paragraftan ne çılır:.

1/ Bu, nesr sintaksisi deyil. Sintaksisinin leksik-prosodik hüsusiyyetlerinin kompleks halında tehliili gösterir ki, Dede Gorgud oğuznamesi başlangıcında şe’rle yaratılmışdır; 2/ “Dede Gorgud” sintaksisinin ecnebi te’sire düşmemesinin bir sebebi de odur ki, bu sintaksis şe’r tehnikası üzre gurulmuşdur - ecnebi te’sir milli şe’rimizin leksikasına olmuşdur; 3/ alliterasiya ve heca vezni türkce şe’rde eyni derecede başlangıçdır; 4/ “Dede Gorgud kitabı” XV esrde yazıya hökmen başga-daha gedim bir nüsheden köçürülüb³. Eğer o, XV yüzlükde ilk defe yazıya alınsa idi, en azı “Şehriyar” dastanının dili kimi redakte olunardı. /“Şehriyar”ın dilinde en adi, işlek halg sözlerinin fars izafeti ile - yazılı üsluba uygunlaşdırılmış şekilde verilmesine digget yetirin: *ey anayi-mehriban, ey maderi-mehriban, ey atayi-mehriban, garıyi-birehm...*/ Bele ifade terzi “Dede Gorgud kitabı”nın diline yabancıdır.

³ Diggeti bu cehete yöneldirem ki, gorgudşünaslıgda elde olan nüshenin XI yüzlükteki bir nüsheden köçürülmesi hagda fikir vardır. Son zamanlar Drezden nüshesinin sonunda “temmet” sözünün altında degig formada yazılmamış, ancak aşkar ohunan 466 regemi /ereb regemleri uygur yazı üsulu ile alt-alta yazılmışdır/ gorgudşünasların diggetini celb etmişdir/ Bah: Ş. Cemşidov, *Kitabi Dede Gorgud’un teknoloji tedgigi/ doktorlug avtoreferatı*/, Bakı 1985, s. 45; T. Hacıyev, F. Elemdarı. *Edebiyyat ve İncesenet*” gezeti, 4 aprel 1986; T. Hacıyev. Redakziyaya mektub. *Edebiyyat ve İncesenet* gezeti, 18 aprel 1986/. Elbette, gorgudşünasların bu barede düşünmesine, mülahizelerini söylemesine deyer. Hele merhum H. Araslı 50-60-cı illerde defelerle deyerdi: dastandaki hadiseler X-XII esrlerin tarihine uygun gelir ve güman ki. ilk defe mehz XI esrde yazıya alınmışdır. Niye mehz XI esr? Demeli, vahtile H. Araslı bunu ohumuş, ancak demeye ehtiyat etmişdir.